

Стоянка Куличівка як археологічне джерело вивчення заселеності території міста Кременця в палеолітичний період

Роботу виконано на кафедрі археології та джерелознавства ВДУ ім. Лесі Українки

Ідеться про стоянку Куличівка палеолітичного періоду, що є важливим джерелом вивчення території сучасного Кременця.

Ключові слова: дослідження, хронологічні рамки, період, розкопки, рештки, первісний.

Yatsechko T. V. Kulychivka Sit as an Archeological Study Source of the Kremenets Town Settling in Paleolithic Period. The article about the Kulychivka sit as an archeological study source of the Kremenets town settings in paleolithic period.

Key words: development, chronological reserch, period, excavation, relic, primal.

Загалом, попри певні здобутки історіографії у вивченні міста, стан дослідження історичної топографії Кременця залишається незадовільним. Адже немає спеціальної праці, у якій би на сучасному науковому рівні висвітлювалася ця проблема. Важливими є також з'ясування таких питань, як охорона пам'яток та збереження топографічних особливостей міста – історико-культурного заповідника.

Метою дослідження є вивчення природно-географічних та історичних умов становлення міста, які пізніше впливали на зміну історичної топографії Кременця. Археологічні пам'ятки, виявлені на стоянці Куличівка, дають можливість визначити особливості жител, господарських споруд, знарядь праці. Археологічні старожитності засвідчують заселення Кременця в кам'яному віці.

Практичне значення дослідження полягає в тому, що його результати можуть бути використані при написанні праць з історії України та Волині, а також під час планування будівництва окремих об'єктів у місті, створення історико-культурного заповідника та в екскурсійно-краєзнавчій роботі.

Перші сліди людських поселень на території сучасного міста Кременця належать до пізнього палеоліту, який існував 30–10 тис. років тому [8, 3; 2, 6]. Стародавній кам'яний вік охоплює кілька сот тисяч літ. Сама назва палеоліт походить від грецьких слів “*палеос*” – стародавній та “*літос*” – камінь.

У період пізнього палеоліту людина освоїла техніку виготовлення різноманітних знарядь із каменю (розпилювання, шліфування) та обробки рогу й кістки. у цей час удосконалюється домобудування, розвиваються різні види мистецтв, виникають перші релігійні вірування, поширюються знання про навколишній світ та людину. На території Волині проходить процес подальшого заселення людей у напрямку з півдня на північ, північний схід та північний захід. Це приводить, зокрема, до появи в окремих регіонах певних локальних груп населення, що позначилося на матеріальній культурі [5, 9–10].

Палеолітичні пам'ятки стародавніх мисливців та збирачів Кременеччини засвідчують два хронологічні етапи їх розвитку: початкову, ранню фазу пізнього палеоліту з ориньяцькими і слотрейськими елементами, і пізню – мадленського періоду (за назвами відповідних місцевостей Франції).

Місто Кременець у палеолітичний період мало чітко виражений розчленований рельєф. Люди займалися полюванням, що засвідчують стоянки та поселення, виявлені на горі Куличівка. Варто зазначити, що ця гора є складовою Кременецького хребта, або Кременецьких гір. Більшість території міста лежить у глибокій і широкій ерозійній долині теренового подільського порогу, який виник унаслідок тектонічних явищ. Хребет, прикритий кам'яною потрісканою плитою, забезпечив від подальшої ерозії гористу місцевість з урвистими схилами до долин. В одній із них і постало місто Кременець.

Кременецькі гори належать до рідкісного типу денудаційних, або ерозійних гір, які утворилися внаслідок розмиву водами древнього Подільського плато. Їх найвищою точкою є гора Камула (471 м над рівнем моря), або Гологора. Чимало останцевих гір з плоскими вершинами, які в геології

називають горами-свідками, під час цього процесу відчленувалося від краю материнського плато і стоять поодинокі чи невеликими групами обабіч головної гряди. Кременецькі гори складені морськими осадовими породами крейдяного періоду мезозойської ери та третинного періоду кайнозойської ери. У їхній нижній частині – крейда з кременем, вище – глина й пісок, а у верхніх нашаруваннях – вапняк. Четвертинні відклади – це жовті суглинки. У міоценовий період унаслідок процесів карпатського горотворення Сарматське море відступило на південний схід. Територія сучасного Поділля піднялася, стала сушею – почалась інтенсивна ерозія північного краю плато. Так утворилися Кременецькі гори [3, 42–43].

На території Кременеччини наразі відомі пам'ятки лише пізнього палеоліту. Одну із них, Куличівку, виявлено під час розвідок археологом О. Цинкаловським ще у 30-х рр., а згодом, в 50–60-х рр., обстежено М. Островським, В. Савичем та іншими дослідниками. Тваринний світ був різноманітним (мамонти, шершисті носороги, північні олені, коні, вовки, лиси, гризуни та інші тварини).

У вищезгаданий період удосконалюється виготовлення знарядь праці з кременю, з'являються різці, скребки, вістря, проколки. Згадані знаряддя використовувалися первісною людиною в її повсякденному житті. Саме в епоху пізнього палеоліту відбулися певні зміни в суспільному житті людей. На зміну первісному стаду приходить матріархат, що не могло не позначитися на діяльності первісної людини.

У 30-х рр. XX ст. викликала інтерес у науковців багаточисельна пам'ятка пізнього палеоліту, яка знаходиться на північному схилі гори Куличівка, поблизу залізничної станції, у західній частині Кременця. Відкрив її археолог Олександр Цинкаловський у 1937 р. [12, 20–21].

У місті Кременці, а також на його околицях, зокрема в урвищах ерозійних долин, виступають скельні навіси й печери.

Під час розкопок, які тривали протягом 30-х рр. XX ст. на схилі гори Куличівка, у північно-східній частині міста знайдено понад півмільйона кам'яних, крем'яних, кістяних та інших предметів, які дають уявлення про поселення не лише пізнього палеоліту, а й наступних періодів – бронзи, раннього заліза. Знахідки кам'яної доби належать до періодів ориньяк та мадлен. Кам'яних та крем'яних знарядь праці, а також їх напівфабрикатів, за словами археолога О. Цинкаловського, була така велика кількість, що можна було їх “возити возами”. Інколи навіть траплялися цілі первісні “фабрики” з виготовлення знарядь із кременю [11, 570].

Упродовж 1969–1989 рр. проходило стаціонарне дослідження Куличівки експедиціями, які проводив Інститут суспільних наук Академії наук України (Львів) під керівництвом кандидата історичних наук В. П. Савича. Протягом наступних 23 років його наступником під час проведення розкопок став відомий краєзнавець та дослідник старожитностей Кременеччини Г. І. Чернихівський.

За час дослідження Куличівки розкопано понад 5,5 тис. кв. м. площі, констатовано п'ять горизонтів залишків матеріальної культури. У верхніх шарах сірого ґрунту виявлено залишки поселень доби бронзи та раннього заліза, які датуються II тис. до н. е. та IX–VII ст. до н. е. У світло-жовтій глині та коричневих суглинках – три горизонти поселень пізнього палеоліту, які відносяться до XXXI–XXV тис. до н. е.

Від сучасної поверхні культурні залишки пізньопалеолітичної доби залягають на глибині від 1,2 до 2,5–3,5 м. На одному з горизонтів знайдено залишки кількох наземних жител, п'ять вогнищ, скупчення обробки кременю – загальною кількістю понад 70 тисяч одиниць матеріалів [1, 93–94].

Значна кількість матеріалів знаходилася біля вогнищ, які мали овальну форму (діаметром 1,5 м). Серед крем'яних знахідок – відщепи, осколки, пластини, фрагменти пластин, нуклеуси, кам'яні плитки, а також готові знаряддя праці: скребки, різці, проколки [8, 33]. Під час дослідження траплялись і унікальні знахідки – крем'яне знаряддя – гігантоліт, яке має мигдальну форму, розміром 45×20×16 см і вагою 14 кг 70 г [1, 49; 12, 20–21]. Робоча частина цього знаряддя має форму дуги. За допомогою такого знаряддя, імовірно, під час полювання на мамонта тварині розбивали череп. Друга рідкісна знахідка – наконечник завдовжки 93 мм, який формою нагадує листок лавра. Нижня його частина округла, натомість верхня – гострокутна, а поверхня з обох боків покрита ретушшю [8, 26].

Цінними є також знайдені під час розкопок вироби із кістки. Особливий інтерес становлять ті, які вкриті орнаментом, зокрема ріг північного оленя завдовжки 22 см. Зверху на ньому просвердлено отвір; прикрашений поздовжніми ламаними лініями, вигравіюваними зображеннями, які чимось

нагадують пучки квітів. Але найбільше вражає зображення постаті людини поряд, яка йде, широко розмахуючи руками, на голові в неї висока зачіска, а також зображення коня, який пасеться, схиливши набік голову. До речі, подібну знахідку виявлено на Куличівці один раз. Із кістяних виробів трапляються також рогові руків'я для крем'яних знарядь праці, проколки, рогова підвіска, два великі фрагменти рогів північного оленя зі слідами орнаментативної на поверхні [12, 22].

Нижній шар палеолітичного горизонту Куличівки датується раннім етапом пізнього палеоліту. Він проглядається в шарі темно-коричневих суглинків, на глибині 1 м – 1,10–1,20 м від нашої сучасної поверхні, і знаходиться на схилі гори з її північного боку. Саме тут виявлено залишки наметовидних жител овалної форми розміром 6,2×7,7 м, покритих шкірами звірів. Вхід у житло знаходився із півдня або південного сходу, посередині було вогнище. Каркас виготовлявся з дерева, до того ж в його основі були великі кістки таких тварин, як мамонт, північний олень, зубр, кінь. Однією зі складових конструкції були кам'яні плити. Поблизу жител розташовувалися виробничі об'єкти овалної форми, які досліджував у 1978–1982 рр. В. Савич (про це йтиметься нижче). Існували вогнища просто неба, біля яких літніми вечорами, імовірно, збиралися жителі стоянки [5, 11–12].

У центральній частині мису в суглинках на глибині 2,80–3,10 м від сучасної поверхні проглядається найдавніший – третій пізньопалеолітичний шар. У 1978 р. палеолітична експедиція під керівництвом В. Савича продовжила охоронні розкопки багаточислової пам'ятки Куличівка. Було досліджено північну частину мису – периферію поселення. Залишки поселення нижнього пізньопалеолітичного шару залягали в нижній частині світло-жовтих суглинків, на глибині 1,40–1,80 м від поверхні. За цей рік досліджено 250 кв. м і відкрито залишки трьох вогнищ овалної чи круглої форми (1,60×1,10; 1,18×1,25; 1,80×1,60 м). З'ясувалося, що лінзи вогнищ завтовшки 5–15 см заповнені вуглистою масою, у якій знаходяться вугілля, кістки тварин і невелика кількість крем'яних відходів.

Недалеко від вогнищ відкрито два місця обробки кременю, які мали овалну (4×2 м) і видовжену (9,5×3,0 м) форми. Розщеплений кремій залягав шаром завтовшки 10–23 см. Знаходилися крем'яні відбійники, нуклеуси різного ступеня обробки, відбиті площадки нуклеусів, обламани й цілі пластини та відщепи, різці, багато дрібних відщепів, які залишилися внаслідок ретушування крем'яних знарядь праці, також є незакінчені знаряддя, які раніше ніколи не використовувалися у роботі. Серед розщепленого кременю є кам'яні плитки із забитою поверхнею, які використовувалися в процесі обробки кременя. Після підрахунку з'ясувалося, що на 1-му кв. м залягало по 500–1000, а в деяких місцях – більше кременів, у тому числі по 4–10 нуклеусів. Колекцію знахідок склали різні за формою скребла, різці, пластини, фрагменти пластин із ретушшою по краях, вістря, скребловидні знаряддя, проколки. Інвентар за усіма ознаками був архаїчним, що засвідчує передусім техніка розщеплення кременя, а також окремі елементи знарядь. Зокрема, нуклеуси мали дископодібну форму, відщепи та пластини були з пізньомустьєрського підправкою на ударних площадках. Серед знарядь траплялися також вістря, скребла, пластини за плоскою формою ретушування, які В. Савич відносить до сольотрейського типу, крім того, поряд були також знаряддя з кругою ретушшою по краях. Серед остеологічних матеріалів переважали знахідки кісток мамонта [6, 399]. Залишки поселення залягали на перетині темно-коричневих і жовтуватих суглинків, на глибині 0,98–1,10 м від поверхні. Там теж виявлено невелику кількість знахідок із кременя, фрагментів кісток мамонта, північних оленів, шерстистих носорогів, уламків кількох кам'яних плит.

У східній частині розкопу знайдено місце обробки кременя, яке мало форму видовженого овалу розміром 4×3 м. Кременевий інвентар цього поселення за типологічним складом аналогічний інвентарю нижнього шару, але знаряддя все ж таки мають більш розвинуті форми [6, 399].

Під час охоронних розкопок 1980–1982 рр. під керівництвом В. Савича досліджено культурні залишки, які залягали на глибині 3,80–4,00 м і були віднесені до викопного ґрунту паудорфського періоду. На дослідженій території (площа її становила 200 кв. м) залишки сконцентрувалися в основному в двох скупченнях розщепленого кременю. Накопичення в південно-західній частині було овалної форми, розмірами 1,7×1,3 м. У центрі у вертикальному положенні знаходилася кам'яна плита із сильно пошкодженою поверхнею, навколо котрої, як і в попередніх випадках, знайдено багато великих крем'яних відщепів, декілька нуклеусів у первинній стадії розщеплення, два відбійники, кілька фрагментів від великих пластин. Друге скупчення виявлено в східній частині розкопу, там знайдено нуклеуси, знаряддя праці різних стадій обробки, велика кількість дрібних відщепів, які з'явилися, імовірно, від ретушування знарядь. Тому в цій частині розкопу, очевидно,

велася первинна і вторинна обробка кременя. Між цими об'єктами виявлено залишки великого вогнища [9, 307–308; 7, 327].

Отже, на основі викладеного можна говорити про генетичну спадкоємність населення цього регіону, і не лише Кременеччини, а й значно ширшої території, аж до Придністров'я, про поступовий розвиток виробництва й культури на цьому етапі пізнього палеоліту. Аналіз залишків вогнищ (вугликів) на C^{14} датує поселення точніше – 85 тис. років до н. е. Куличівка має генетичний зв'язок пізнього палеоліту з попереднім мустьєрським періодом [8, 51].

Археологом В. Савичем здійснено порівняльний аналіз матеріалів Куличівки з аналогічними знахідками Подністров'я, який дав змогу зробити дослідникові висновок, з якого випливає, що Куличівка входить у єдиний Волино-Прикарпатський палеолітичний регіон. Тут селилися люди типу кроманьйонців три рази в різний час (між 31 тис. і 25 тис. років тому). Дослідження стоянки дало змогу розглянути питання палеодемографії на території сучасного Кременця. Так, отримані В. Савичем дані зі стоянки Куличівка, де виявлено 7 жител і 16 вогнищ, дають підставу зробити припущення, що на поселенні мешкало близько 160 чоловік [8, 52].

На основі знахідок можна зробити висновок, що основним заняттям пізньопалеолітичного населення Куличівки було полювання, рибальство та збиральництво. Залишки остеологічних матеріалів указують, що полювали на таких тварин, як мамонти, північні олені, носороги, коні, печерні ведмеді та ін. Мисливське господарство було домінуючим, тому що від полювання людина отримувала м'ясо, яке споживала, шкури тварин використовувала при виготовленні житла та одягу. Кістки тварин використовувалися для виготовлення предметів первісного мистецтва. На рівні із мисливством існувало збиральництво дикорослих злаків, грибів, ягід, горіхів та інших їстівних плодів. Цей вид заняття засвідчують кам'яні розтирочки, плитки, ступки [12, 24].

Крім господарсько-виробничої діяльності, можемо простежити на Куличівці розвиток тогочасного первісного мистецтва, яке досягло найвищого рівня якраз у період пізнього палеоліту. Саме тому знайдені під час розкопок кістяні підвіски, фрагменти рогів північного оленя, покриті орнаментом різноманітного характеру, засвідчують розвиток мистецького-художнього світу первісної людини на даному етапі.

Археологічні матеріали з трьох культурних шарів Куличівки пізньопалеолітичної епохи Волині сконцентровані в Інституті українознавства ім. Акад. І. П. Крип'якевича НАН України у Львові та у Кременецькому музеєві. За кількістю знахідок Куличівка ввійшла до реєстру найбагатших пам'яток пізнього палеоліту Європи.

Під час розкопок 1978 р. на невеликому місі північного схилу гори Куличівки виявлено, що у верхніх шарах сірого ґрунту залягають залишки поселення епохи бронзи й ранньозалізного віку [6, 399]. Так, в епоху бронзи на Куличівці селилися землеробські племена тшинецько-комарівської культури, яка датується 1 тис. – 800 рр. до н. е. Вони селилися переважно вздовж річки Іква. Люди вели осілий спосіб життя. Проживали в землянках та наземних житлах. Знаряддя праці, зброю, прикраси вони виготовляли з кременю, каменю, кістки і бронзи. Племена тшинецько-комарівської культури займалися виготовленням ліпної кераміки, додаючи до глини біту перепалену крем'яну масу. Горщики мали тюльпаноподібну форму, прикрашені горизонтальними валиками, заглибленими лініями, надколами та ямками. Миски мали звужені шийки й розширені доверху горла, оздоблені заглибленими лініями та канелюрами [12, 30].

Для цих племен характерні циліндричні кубки, вази з двома вушками, миски з конічними стінками. У побуті вживали крем'яні серпи, кам'яні зернотерки й розтирочки. Саме цей факт і дав підставу дослідникам тшинецько-комарівської культури зробити висновок, що в комарівців у господарській діяльності переважало землеробство. Про тваринництво свідчать знахідки кісток великої рогатої худоби, коня і свині. Мисливство засвідчено знахідками кісток тварин на поселенні [10, 95–97; 4, 12–18].

Про релігійні вірування свідчать поховання. Віра в очищувальну силу вогню, загробне життя, культ предків засвідчено тризнами, спорудженням курганів, що були своєрідними пам'ятниками померлим родичам.

У 1978 р. В. П. Савичем у верхніх шарах стоянки Куличівка виявлено залишки поселення племен доби раннього заліза, яке датується IX ст. до н. е. – II ст. н. е. [6, 400]. Зокрема, це були залишки матеріальної культури скіфських племен, які проживали у наземних житлах і землянках. Ці

племена в основному займалися землеробством і скотарством. Особливий інтерес викликало дослідження господарських ям, у яких зберігалося зерно, продукти харчування, а також знайдено чимало керамічних виробів, фрагментів кераміки, крем'яний серп, наконечник списа, ніж і прикраси. Знахідки скіфського періоду із Куличівки знаходяться в Кременецькому краєзнавчому музеї. Серед них інтерес викликає керамічний “чобіток”, бокові стіни якого прикрашені графічно вирізьбленим оленем, який пасеться, та знаками, що нагадують рунічні письмена [12, 32–33].

Отже, археологічні матеріали переконують у тому, що територія міста Кременця тривалий час була заселена людьми. Протягом багатьох тисячоліть формувалась його історія, культура.

Література

1. Археология Прикарпатья, Волини и Закарпатья (каменный век).– К.: Наук. думка, 1987.– 117 с.
2. Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині кам'яного віку.– К.: Наук. думка, 1981.– С. 93–94.
3. Кременецькі гори. Путівник по туристичних маршрутах.– Л.: Каменяр, 1976.– 112 с.
4. Крушельницька Л. І. Північне Прикарпаття і Західна Волинь за доби раннього заліза.– К.: Наук. думка, 1976.– 146 с.
5. Кучинко М. М. Нариси стародавньої і середньовічної історії Волині (від палеоліту до середини XIV ст.): Навч. посіб.– Луцьк: Надстир'я, 1994.– 208 с.
6. Савич В. П. Исследование многослойного памятника Кульчивки // Археологические открытия 1978 года.– М.: Наука, 1979.– С. 399–400.
7. Савич В. П. Исследования Вольно-Подольской экспедиции // Археологические открытия 1982 года.– М.: Наука, 1981.– С. 327.
8. Савич В. П. Пізньопалеолітичне населення Південно-Західної Волині.– К.: Наук. думка, 1975.– 136 с.
9. Савич В. П. Работы Вольно-Подольской экспедиции // Археологические открытия 1980 года.– М.: Наука, 1981.– С. 307–308.
10. Свешников І. К. Історія населення Передкарпаття, Поділля і Волині в кінці III – на початку II тисячоліття до нашої ери.– К.: Наук. думка, 1974.– 207 с.
11. Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся: Краєзнавчий сл.– 1984.– 600 с.
12. Чернихівський Г. І. Кременеччина від давнини до сучасності.– Кременець: Папірус, 1999.– 320 с., 32 іл.

Адреса для листування:

43000 Луцьк, вул. Чорновола, 2в/17.

Ел. пошта: tjv2006@rambler.ru

Тел. 8 (0332) 78-06-58 (дом.).

Статтю подано до редколегії

01.11.2006 р.